

VALDAS PRUSKUS

INTELEKTUALŲ KATALIKŲ POŽIŪRIS Į RASIŲ TEORIJĄ IR VALSTYBĘ TARPUKARIO LIETUVOJE

Įvadas. Socialiniai eksperimentai, kuriuos tarpukario metais vykdė nacionalsocialistai Vokietijoje bei fašistai Italijoje, neliko nepastebėti ir lietuvių intelektualų katalikų, ypač jaunosios kartos, susibūrusių apie „Naujosios romuvos“ (1931–1940) žurnalą ir dėl to ilgainiui gavusių „romuviečių“ vardą. Tarp jų buvo A. Maceina, P. Dielininkaitis, J. Keliuotis, F. Kemėšis ir kt. Ištikimi socialinės katalikybės idėjoms jie stengėsi suvokti ir įvertinti naujus laiko ženklus, jų atsiradimą, prigimtį ir puoselėjamus siekius. Vertinant šiuos eksperimentus, ne visada laikytasi postuluojamų teiginių griežtų apibrėžimų ir jų išsamių paaiškinimų. Todėl nenuostabu, kad menkai įsigilinę į esmę, dažniausiai neskirdami fašizmo nuo nacionalsocializmo (dvi skirtingas radikalaus judėjimo atmainas vadindami tuo pačiu vardu), nesigilindami į katalikų autorių požiūrio į šias atmainas ypatumus, sovietmečio tyrinėtojai¹ kaltino juos fašizmo propaganda.

Deja, ši tradicija pasirodė gaji. Tai paliudija ir jau nepriklausomybės laikotarpio kai kurių tyrinėtojų darbai. Pirmiausia L.Donskio knyga „Tarp Karlailio ir Klaipėdos“ (1997), kurioje autorius intelektualus katalikus kaltina neleistinomis simpatijomis fašizmui. Knygoje ypač stengiamasi sumenkinti A. Maceiną – vieną žymiausių tarpukario jaunosios kartos intelektualų katalikų, vadinant jį menku filosofu ir lietuvių fašizmo ideologu. Kaip teigia prof. K. Skrupskelis (JAV), A. Maceiną L.Donskis kritikuoja remdamasis archajiška filosofijos samprata, o perdėta retorika ir gausios tiek faktinės, tiek logikos klaidos rodo, jog geriausiu atveju smerkiamus raštus jis vartęs, ieškodamas tik inkriminuojančios medžiagos².

¹ Jefremas Maiminas, *Teorijos ir tikrovė: Buržuazinių socialinių ekonominių teorijų ir programų Lietuvoje kritika (1919–1940)*, Vilnius, 1960.

² Kęstutis Skrupskelis, „Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas“, *Naujasis židinys*, 1999, balandis, Nr. 4, p. 212–227.

Kitas A. Maceinos raštų tyrinėtojas P. Butkus nelinkęs sutikti su L. Donskio kategorišku tvirtinimu, kad A. Maceina simpatizavęs „klero-fašizmui“³, ir laiko šį teiginį „per daug vienareikšmiu, apibendrinančiu ir todėl mažai įtikinančiu“. Tačiau kartu P. Butkus nurodo, kad A. Maceina „savo darbuose neišvengė ir totalitarizmo idėjų obertonų“⁴.

Taigi matome, kad intelektualų katalikų jaunosios kartos požiūrį į fašizmą ir nacionalsocializmą apskritai ir ypač jo šerdį – skelbtąją rasių teoriją ir praktiką – dera aptarti plačiau ir išsamiau.

Reikia pasakyti, kad fašizmas kaip politinis judėjimas, siekęs pakeisti valstybės valdymo formą pagal korporatyvinį modelį, jaunosios kartos katalikų intelektualams buvo daugiau ar mažiau suprantamas ir net atrodė patrauklus – kai kurias jo idėjas net perėmė ar savaip transformavo. Tai matyti ir iš 1936 m. paskelbtos deklaracijos „Į organiškiosios valstybės kūrybą“. Tačiau nacionalsocializmas ir jo siekiai kėlė nerimą. Mat A. Hitleris buvo ne tik griežtas katalikybės priešas, bet ir Lietuvai bei kitiems Vokietijos kaimynams turėjo teritorinių pretenzijų. Vos atėjęs į valdžią, jis ėmė judinti Klaipėdos krašto klausimą. Tačiau bene didžiausią nerimą visiems demokratų sluoksniams kėlė nacionalsocialistų propagauta idėja apie rasių nelygiavertiškumą. Šia idėja jie norėjo pateisinti valstybės kūrimą, jos tikslus bei funkcionavimą, patenkinti nelygiavertę gyventojų padėtį valstybėje. Rasizmas prieštaravo Katalikų Bažnyčios mokymui. Jaunosios kartos intelektualai katalikai stėjo prieš nacionalsocializmą ir jo šerdį – mokymą apie rases ir jo įgyvendinimo pasekmes. Jie pateikė savą tautinės valstybės sampratą.

Straipsnio tikslas – atskleisti jaunosios kartos intelektualų katalikų požiūrio į rasizmo teoriją ir praktiką ypatumus, taip pat pastangas atskirti ir propaguotą tautinės valstybės sampratą nuo fašistinės.

1. Rasizmo teorijos vertinimas. Jaunosios kartos lietuvių intelektualams katalikams rasizmo teorija atrodė nors menkai argumentuota, tačiau gan pavojinga. Buvo aišku, kad norint kalbėti apie rasizmą pagrįstai, reikėjo geriau su ja susipažinti ir žinoti, kaip ji vertinama kitur.

³ Leonidas Donskis, *Tarp Karlailio ir Klaipėdos*, Klaipėda, 1997.

⁴ Petras Butkus, „Antanas Maceina: tarp solidarizmo ir totalitarizmo“, in: *Iš Lietuvos sociologijos istorijos*, t. 2, Vilnius, 1999, p. 49.

Jau 1933 m., vos tik A. Hitleriui atėjus į valdžią, A. Maceina patvirtino, kad tai pavojingas precedentas, nes „nacionaliniam karščiui žadinti“ jis pasirinkęs rasinį nelygiavertiškumą skelbiančias idėjas⁵. Tačiau išsamesnių darbų rasizmo klausimu nei A. Maceina, nei kiti jaunieji katalikų intelektualai neparašė. Skelbtuose straipsniuose jie dėmesį sutelkdavo tik į atskirus šios teorijos momentus. Reikėjo įvertinti rasistinės teorijos pretenzijų nepagrįstumą, o svarbiausia, kaip minėta, atskirti savo siūlomą tautinės valstybės sampratą nuo nacių.

Šią temą nagrinėti ėmėsi ir arkivyskupas M. Reinys, 1939 m. paskelbęs studiją „Rasizmo problema“. Čia pateikta ir gan išsami gausios literatūros rasizmo tema apžvalga. Su jo pateiktais rasizmo vertinimais iš esmės sutiko ir jaunosios kartos intelektualai katalikai.

M. Reinys smerkė rasizmą tiek filosofiniu, tiek moraliniu požiūriu, remdamasis popiežiaus ir kitų Europos šalių vyskupų teiginiais. Jis išskyrė dvi domėjimosi rasizmo problema priežastis. Pirmiausia – tai bendras biologinių studijų pagyvėjimas (o rasių klausimas ir laikytas vienu biologijos dalykų) ir, antra, tai, kad kai kurie rašytojai ir politikai ėmė šį mokslą interpretuoti savaip ir paruošė dirvą rasistinėms išvadoms, „pagal kurias viskas iš žmogaus organinio, psichinio, kultūrinio gyvenimo pareina nuo rasės, tiksliau sakant nuo kraujo“⁶.

M. Reinys rašo, kad nuo pat antropologinių mokslų pradžios mėginata sieti rasinius ir dvasinius skirtumus. XX a. pradžioje pasirodžiusioje antropologinėje literatūroje pilna mėginimų rases išdėstyti hierarchiniu būdu, pagal tariamai įgimtą gebėjimą kurti civilizaciją. Sukurtas net ištiesas mokslas (kranioskopija), skirtas įvairių rasių atstovų smegenų masei sverti, ieškant koreliacijos tarp smegenų dydžio ir civilizacijos lygio. Tokiomis aplinkybėmis pradedama kalbėti, jog žemesnės rasės natūraliai „pasitraukia“ aukštesnėms artėjant. Pirmą žingsnį, pasak M. Reinio, žengė prancūzas Josephas Artuhras Gogineau. Jis 1882 m. parašė veikalą apie žmonių rasių nelygybę. Knygoje teigiama, kad kilniausia žmonių rasė yra „arijų“, o gryniesi modernieji jų atstovai esą vokiečiai. Jo nuomone, arijų civilizacija nyksta, nes arijų kraujas sumišo su žemesniųjų rasių krauju, „buvo praskiestas“. Taip antropologijoje iškilo politiškai pavojingas rasinio grynumo idealizavimas, kuris ir suteikia peno rasizmui

⁵ Antanas Maceina, „Tautinis pašaukimas“, *Židinys*, 1933, Nr. 8, p. 103.

⁶ Mečislovas Reinys, *Rasizmo problema*, Kaunas, 1939, p. 3.

kaip „veiksmų, pažiūrų bei politikos apsprendimui, remiantis rasinėmis charakteristikomis“⁷.

Antrą žingsnį žengė suvokietėjęs anglas Houstonas Stewartas Chamberlainas, ypač pabrėžęs svetimą bei tvirkinamą žydų įtaką „teutonams“. O kadangi teutonų rasei skirta valdyti pasaulį, jos kraujo užteršimas kenkia visai žmonijai. Visos žmonijos išganymo istorijoje čia į vokiečių rasizmą įsiliejo dar utopiškesnis momentas. Prie jo prisijungė ir iš kitų šaltinių kylantis antisemitizmas

Alfredas Rosenbergas savo garsiajame veikale „XX amžiaus mitas“ (1930), tapusiam nacionalsocializmo ideologijos vadovu, teigė, kad visa istorija turi būti perrašyta ir interpretuojama naujai, rasių ir joms būdingų idealų kovos požiūriu. Arba tiksliau: kaip arijų, kultūrą kuriančių, ir visų žemesniųjų žmonijos rūšių kova. Pasak A. Rosenbergo, ši rasė paplito iš tam tikro sklaidos taško šiaurėje, migravo į Egiptą, Indiją, Persiją, Graikiją ir Romą ir sukūrė ten senovės civilizacijas. Visos senosios kultūros sunyko, nes arijai susikryžiavo su žemesnėmis rasėmis. Kitų rasių kraujo infiltracija ilginiui labai susilpnino ir arijams priklausančią vokiečių tautą. Todėl būtina šį grynumą atgaivinti, kad būtų galima vėl atkovoti vyraujančią vietą tarp kitų tautų. Juolab kad būtent arijai, pasak A. Rosenbergo, sukūrė visą mokslą ir meną, visą filosofiją ir didžiąsias politines institucijas. Jų priešingybė – parazitinė žydų antirasė, sukūrusi šiuolaikinius rasių nuodus – marksizmą ir demokratiją, kapitalizmą ir finansus, bevaisį intelektualizmą. Taip pat ir krikščionybė, įkurta žydo su meilės ir gailingumo bei visuotinės brolybės idealais, susilpninusi vokiečių kultūros kryptį.

Taip Vokietijoje, rašo M. Reinys, į vieną pasaulėžiūrą suplaktos visos prielaidos, vedančios prie galutinio žydo, ir ne tik jų, klausimo sprendimo. Nacių rasizmas (tai jo specifinis bruožas) aistras masėse žadinantį antisemitizmą aiškiai subordinavo utopinei ideologijai⁸.

Minėtoje knygoje M. Reinys rasizmą kritikuoja įvairiais požiūriais (biologijos, filosofijos, religijos, teisės, pedagogikos) ir prieina išvadą, jog moksliniu požiūriu nacių teorija yra nesąmonė. Jis pritaria kai kurių mokslininkų nuomonei, jog iš viso nėra ir niekada nebuvo „arijų“ rasės. Tiesa, yra arijų kalbų šeima, tačiau šias kalbas vartoja įvairių rasių žmonės. Taigi, šiaip ar taip, Europoje grynųjų rasių nėra, o kiekviena Europos tauta yra

⁷ *Ibid.*, p. 19.

⁸ *Ibid.*, p. 42.

kelių rasių mišinys. O jeigu kur ir atsirastų grynujų rasių, jos būtų žemesnės kultūros negu mišriosios rasės, nes, M. Reinio teigimu, antropologai randa tiesioginį ryšį tarp aukštos kultūros ir rasių maišymosi⁹.

Reikia pasakyti, kad rasių teorija, mėginusi susieti psichiką su krauju, t. y. įrodyti žmogaus intelektinių, dvasinių savybių priklausomybę nuo fiziologijos – visų pirma nuo rasės, – moksliskai buvo nepagrįsta ir apskritai prieštaravo logikai, tačiau turėjo didelę įtaką nacionalsocialistų vykdytai politikai Vokietijoje. Reakcija į tai buvo jaučiama ir Lietuvoje.

Kaip rašo F. Kemėšis, rasistinės teorijos poveikis nacionalsocialistų politikai buvo keleriopas. Pirmiausia ji stimuliuojo bendrą Vokietijos gyventojų, tariamų arijų, prieaugį. Tuo tikslu buvo subsidijuojamos vedybos, materialiai remiamos gausios šeimos, nes teritorinės ekspansijos poreikis buvo grindžiamas tuo, kad Vokietijoje yra gyventojų perteklius. Netiesiogiai tokia politika ėmė skatinti nesantuokinių vaikų gimdymą¹⁰.

Lietuvoje gyventojų prieaugio skatinimas nebuvo aktualus. Buvo jaučiamas užimtumo stygius. Esant didelei bedarbystei, kasmet iš šalies geresnio gyvenimo ieškoti emigruodavo po 20–25 tūkst. žmonių¹¹. Aiškesnės politikos užimtumo klausimu tautininkai patys neturėjo, tačiau su nerimu stebėjo A. Hitlerio pastangas visokeriopai palaikyti gyventojų augimą.

Antra, rasės teorija buvo paremti ir 1933 m. Vokietijoje priimti eugenikos įstatymai, kuriais tariamai siekta užkirsti kelią paveldimų ligų plitimui, bet iš tikrųjų tai buvo fizinių ir psichinių invalidų sterilizacijos arba išnaikinimo politika.

Lietuvoje eugenikos (teorija, teigianti, kad genetikos principais galima gerinti žmogaus paveldimas savybes) klausimai taip pat žadino susidomėjimą. Tautininkų ideologas V. Gustainis ragino, kad eugenikos problemomis labiau susidomėtų ne tik gydytojai, biologai, filosofai, teisininkai, bet ir politikai bei sociologai, nes „sprendžiant opų socialinį klausimą, reikia į jį pirmiausia žiūrėti eugenikos akimis“¹². Tačiau platesnių diskusijų jis visuomenėje nesukėlė – taip ir liko tik raginimas.

⁹ *Ibid.*, p. 17–19.

¹⁰ Fabijonas Kemėšis, *Krikščioniškosios ekonomijos linkme*, Vilnius, 1997, p. 235–252.

¹¹ Vincentas Liulevičius, „Lietuvių išseivija: tautai nuostolis ar pelnas?“ in: *Lituanistikos instituto 1981 m. suvažiavimo darbai*, Chicago, 1981, p. 167.

¹² Valentinas Gustainis, „Socialinis klausimas ir eugenika“, *Naujoji romuva*, 1937, Nr. 8, p. 176–177.

Trečia, rasine teorija buvo grindžiami ir antižydiški 1935 ir 1938 metų Vokietijos valstybės įstatymai, kuriais buvo siekiama padidinti arba išsaugoti vokiečių rasės grynumą. Jais vokiečių santuokos su asmenimis, turinčiais ketvirtadalį (arba daugiau) žydiško kraujo, buvo paskelbtos neteisėtomis, žydų nuosavybė ir turtas eksproprijuojama. Žydai buvo šalinami iš tarnybų, jiems atimamos piliečių teisės, nors daugelis jų prieš tai ilgus dešimtmečius triūsė Vokietijos valstybės labui.

Lietuvoje, kaip matėme, žydai naudojosi plačia kultūrine autonomija, jiems buvo pripažintos visos pilietinės teisės. Nors radikalios tautininkų grupuotės (pvz., „Geležinis vilkas“) atvirai reiškė nepasitenkinimą žydų išgalėjimu krašto ekonominiame gyvenime, tačiau kryptingų akcijų jų atžvilgiu nevykdė.

Ketvirta, rasės grynumo teorija padėjo Hitleriui pagrįsti gyventojų suskirstymą į rūšis valstybėje. „Tautinė valstybė, – rašė A. Hitleris, – savo gyventojus privalo suskirstyti į tris rūšis: valstybės piliečiai, valstybei priklausą ir užsieniečiai. Gimimu gali būti gaunama tik priklausomybė valstybei, bet ne pilietybė. Priklausą valstybei turi žinoti savo rasę ir tautybę. Pilietybę gali gauti tik tie, kurie yra tos pat tautos, kokia yra tautinė valstybė. Užsieniečiai nuo priklausančių valstybei skiriasi tik tuo, kad valstybei priklausomybės teises turi kitur“¹³. Taigi kiekvienas svetimšalis yra tik valdinys. Jis galėsias tapti piliečiu tik tuomet, kai atitinkamai įgis tautiško mokslo žinių, bus sveikas, atliks karo tarnybą ir įsisąmonins nacionalsocialistinę ideologiją. Todėl tikraisiais tautinės valstybės piliečiais galėjo tapti tik nacionalsocialistų partijos nariai ir jų šalininkai.

Katalikų intelektualams tokia padėtis atrodė nepriimtina. Antai M. Reinys rašė: „Bendruomenių yra daug: šeima, organizacijos, tauta, valstybė. Visos šitos bendruomenės yra ne mažiau realios negu valstybė“¹⁴. Taigi valstybę daro organišką tik natūralus žmogaus socialumo pabrėžimas, o ne jo išskyrimas. Socialumas yra prigimtinė žmogaus teisė. O prigimtinė teisė (t. y. teisė, kurios nekuria valstybė) kaip tik ir apsaugo žmogų ir jo kuriamas natūralias bendruomenes nuo totalistinės tiek fašistinės, tiek demokratinės valstybės pretenzijų. Vokiečių nacizmas yra „valstybinis totalizmas“, kur žmonės egzistuoja tik valstybei ir „iš valstybės malonės“. Todėl, M. Reinio nuomone, tokia valstybės samprata visiškai nesuderinama su katalikybe.

¹³ Adolfas Hitleris, „Mano kova“, *Diena*, 1939, Nr. 30, p. 4.

¹⁴ Mečislovas Reinys, *op. cit.*, p. 70.

Jis su širdgėla nurodo, kad „skirstymas valstybės gyventojų į sūnus ir posūnius yra didelė neteisybė“¹⁵, akivaizdus prigimtinės teisės paneigimas.

Panašiai samprotavo ir A. Maceina. Jis tvirtino, kad visur rasime beveik tuos pačius tautas formuojančius veiksnius: rasę, gyvenamąją aplinką, istorinį likimą, bendruomeninį jausmą. Tiesa, rasinis momentas svarbus. „Galima drąsiai tvirtinti, – rašė A. Maceina, – kad kiekviena tauta materialine atrama turi rasinį vieningumą“. Tačiau rasinio vientisumo negalima painioti su rasiniu grynumu. Tarp civilizuoatų tautų rasine prasme nėra gryną tautų, nes istorijoje rasės maišėsi. Tautos atsiranda tada, kai rasės susilieja ir sudaro „vienovę“, tam tikrą „išvestinę rasę“. Todėl amerikiečius turime laikyti „tampančia tauta“, nes tenai įvairios rasės dar nėra susiliejusios. Taigi „tauta visų pirma privalo būti gamtinis vienetas, ant kurio vėliau susiformuoja tauta kaip kultūrinis vienetas“, tačiau „dėl rasinio skirtumo nėra viena tauta neįgauna didesnio vertingumo ir teisės vyrauti kitų tautų sąskaiton“¹⁶.

Maceina apgailestauja, kad tautų lygybės idėja vokiečių tautoje neturi nei pasisekimo, nei pripažinimo. Čia jis apeliuoja į krikščionybę, kuri žmogaus sielą, jo dvasinį pradą kildina ne iš gamtos. Kaip ir M. Reinys, jis nemato galimybės vokiečių rasizmą derinti su krikščionyste. A. Maceina rašė: „Dėl to krikščioniškasis istorijos filosofijos supratimas neneigia rasinių skirtumų, kaip iš viso neneigia kūno įtakos sielai. Bet, iš kitos pusės, jis dėl to neskirsto tautų į viešpataujančias ir vergaujančias, kaip tai daro rasizmo atstovai“. Negalime paneigti rasinių skirtumų, tačiau jie „etniam žmogaus vertingumui neturi menkiausios įtakos“¹⁷.

Čia A. Maceina pabrėžia tautų lygybę. Kartu jis pripažįsta, kad kiekviena tauta turi savitą kultūrinę misiją, tačiau ją dera skirti nuo mesianizmo. A. Maceinos teigimu, kiekviena tauta turi savo pašaukimą, tačiau dėl to vienos tautos negalima iškelti virš kitų. Tai būtų mesianizmas, t. y. tikėjimas „gelbimąja savo tautos galia“.

Kartu A. Maceina pritarė minčiai, kad valstybė galinti rūpintis ir savo tautos „zoologiniu pagrindu“, siekti išsaugoti tautos vieningumą, bandydama atitautinti dėl įvairių priežasčių nutautėjusius savo narius. Tačiau atitautinti esą galima tik ten, kur yra išlikę senosios kultūros likučių ir

¹⁵ *Ibid.*, p. 86.

¹⁶ Mečislovas Reinys, *op. cit.*, p. 70.

¹⁷ *Ibid.*

kur skirtingos rasės grupės dar nėra visiškai susiliejusios, nors tokių rasių maišymasis jau vyksta, ypač dėl „mišrių vedybų“. Kur tokių mišinių nėra, atitautinimo pastangos neturi prasmės. A. Maceina kreipė dėmesį į regionus, kur jokia tautinė sąmonė dar nevyrauja. Tik tokie regionai tinka atitautinimo darbui. A. Maceinos nuomone, tam vartotinos tik pedagoginės priemonės, palenkimo savo pusėn politika, nes prievarta ir draudimai teigiamų rezultatų neduoda. Vietinė kultūra turi būti gerbtina, nes atitautinant svarbu keistis kultūrinėmis vertybėmis.

Žvelgiant iš laiko perspektyvos, sunku pasakyti, ką A. Maceina turėjo galvoje kalbėdamas apie „tautinius mišinius“, kuriuos reikia atitautinti, ir „pedagogines priemones“, nes tautinių mišinių esama labai įvairių, kaip ir pedagoginių priemonių. Tačiau, kaip rašo K. Skrupskelis, A. Maceiną galima suprasti kaip paprastai Lietuvos politikus skatinantį steigti mokyklas ir kitas socialines įstaigas, prioritetą teikti mišriems rajonams (ypač pietryčių Lietuvoje)¹⁸. Tokią liberalesnę interpretaciją siūlo jo mintis, jog atitautinant reikia vartoti ne prievartą, bet palenkimo politiką. Atitautinamieji savo ruožtu turi atlietuvėti savo natūralioje kultūrinėje raidoje.

Čia prisimintini bendresni A. Maceinos tautos filosofijos teiginiai, kad žmonės nėra apskritai žmogiški, bet su kultūra santykiaujantys per tautą, o tautos „skiriasi fiziniu savo tipu ir dvasiniu savo charakteriu“. Kosmopolitizmas norįs žmoniją paversti „vienlype mase“, bet istorija eina kita linkme – prie tautų „išstobulinimo“ ir „kartu suderinimo vienos su kita į vieną puikų visuotinės žmonijos vainiką“¹⁹.

Nors A. Maceina šios savo minties neatsisakė, tačiau negalima nepastebėti ir didėjančio jo nusivylimo galimybėmis įgyvendinti tautų lygybę ir išsaugoti tautinį vientisumą, paliekant tai savieigai. Galima tik spėlioti, ką A. Maceina, kaip ir kiti jaunosios kartos intelektualai katalikai, jautė baigiantis ketvirtajam dešimtmečiui, kai Lietuvos padėtis vis sunkėjo, o tiek vokiečiai, tiek lenkai stiprino savo politinę veiklą. Be abejo, jie jautė vis didėjančią savignyos reikalą (mažos tautos noras išsilaikyti didesnių tautų apsuptyje), todėl tautinių mažumų atžvilgiu, atrodo, darėsi ne tokie tolerantiški. Tačiau A. Maceinos pagrindinė nuostata nepasikeitė. 1939 m. vasarą, ieškodamas prieš tautininkus nukreiptos sąjungos su liaudininkais, A. Maceina kartojo, kad valstybė yra palenkta žmogaus asmenybei: „tas

¹⁸ Kęstutis Skrupskelis, *op. cit.*, p. 226.

¹⁹ Antanas Maceina, „Atitautinimas ir jo būdai“, *Židinys*, 1933, Nr. 1, p. 22.

įsitikinimas yra pagrindinis, kuris katalikus suveda su liaudininkais ir kuris juos skiria nuo vad. fašistiškai nusiteikusių srovių, valstybę pastatančių aukščiau už žmogaus asmenybę²⁰.

Kartu A. Maceina manė, kad būtent valstybė turi parodyti daugiau valios ir pastangų, rūpindamasi savo tautos išsaugojimu ir sąlygų jos egzistencijai sudarymu. 1939 m. „Naujojoje romuvoje“ paskelbtame, vėliau plačių komentarų sulaukusiame straipsnyje „Tauta ir valstybė“ jis pripažino, kad „dėl to tam tikri nuostatai, draudžią skirtingos rasės vedybas, reikalaują fizinės kultūros, švietimo priežiūros ir kontrolės, yra reikalingi ir prasmingi“²¹. Detaliau jų A. Maceina nenagrinėja ir konkrečių siūlymų nepateikia. Tačiau būtent šis teiginys, išsakytas bendriausia forma, nesigilinant į kontekstą ir jo aplinkybes, įgalino dabarties autorius (L. Donskį, P. Butkų) apkaltinti A. Maceiną nacių ideologijos platinimu.

Reikia pasakyti, kad minėti A. Maceinos svarstymai turėjo savo specifinį kontekstą: jis turėjo omenyje mažųjų tautų (taigi ir lietuvių) pastangas išsilaikyti. Tuo tarpu mišrios vedybos kaip tik ir skatina nutautėjimą ir asimiliaciją. Mišrių vedybų pavojus akivaizdus ir tautinei mažumai, kuri ilgainiui gali ir visai išstirpti. Tiesa, toks valstybės įsikišimas reiškia ir tam tikrą jos totalumą.

2. Fašistinės ir tautinės valstybės totalumo raiškos skirtingumas.

A. Maceina bando atskirti totalumo raišką fašistinėje valstybėje nuo totalumo raiškos tautinėje valstybėje. Minėtame straipsnyje „Tauta ir valstybė“ A. Maceina rašė: „Šiandien daugelyje valstybių totalizmas reiškia ne tautos išplėtimą viešajame gyvenime, ne tautos perkėlimą iš subjektyviojo į objektyvųjį gyvenimą, bet šiandien reiškia tam tikros ideologijos, tam tikros partijos, net atskirų asmenų nusistatymo brukimą į viešąjį gyvenimą“²². Būtent tuo pasižymi fašizmas, kuris valstybę laiko ne tik organizacija, turinčia materialinių tikslų. Valstybė jam yra politinė, juridinė ir ekonominė institucija, kuri savo kilme ir savo raida yra ne kas kita, kaip dvasios pasireiškimas. Ji rūpinasi vidiniu ir išoriniu tautos saugumu. Bet ji kartu yra tautos dvasia, kuri reiškiasi kalba, papročiais, tikėjimu. Ji yra praeitis ir kartu ateitis. Taip valstybė peržengia asmeninio gyvenimo ribas ir pra-

²⁰ Antanas Maceina, „Tauta ir valstybė“, *Naujoji romuva*, 1939, Nr. 11, p. 229.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

skleidžia tikrąją tautos sąmonę. Neatsitiktinai A. Hitleris teigia, jog „mirti verta vien dėl valstybės idėjos“²³.

Formos, kuriomis valstybė reiškiasi, kinta, bet valstybės idėja lieka nepakitusi. Jos misija ir funkcijos taip pat išlieka tos pačios. Valstybė ugdo piliečių visuomenines ir valstybines dorybes. Ji išlygina gyventojų interesus, pateikia jiems mokslų, meno, teisės laimėjimus. Atgijusi dvasia skatina ir valstybinį išsiplėtimą. Todėl akivaizdus fašizmo polinkis į imperializmą. Suprantama, kad valstybei, siekiančiai plėstis, būtina valdžia. Fašistinėje valstybėje visa suvereni valdžia priklauso pačiai valstybei. Tokiu atveju valstybė yra žymiai didesnė galybė negu bet kuri valdžia. Todėl visa jai turi būti pavaldumui. Tad koks vaidmuo čia tenka individui?

Fašizmui, pasak I. Tamošaičio, valstybė yra „kažkoks absoliutus dalykas“²⁴, o atskiros žmonių grupės ar individai yra reliatyvūs ir yra priimtini tik tiek, kiek jie yra valstybėje. Tačiau, kaip teigia I. Tamošaitis, klaidinga yra manyti, kad individas išnyksta fašistinėje valstybėje kaip vandens lašas. Atskiras individas neišnyksta: „Čia jis labiau sustiprinamas, kaip kad, pavyzdžiui, pulke kitų kareivių yra sustiprinamas atskiras kareivis. Fašistinė valstybė tik susiaurina nereikalingas ir kenksmingas laisves, bet tikrąją laisvę [galimybę realizuoti valstybės išsiplėtimą] padidina. Ir laisvės klausimą sprendžia ne atskiras individas, bet valstybė“²⁵. Taigi tik valstybė yra tikra individo realybė. Visa, kas yra už valstybės ribų, tas neturi jokios vertybės. Musolinio žodžiais tariant, „valstybėje – viskas, be valstybės nieko nėra, prieš valstybę nieko negali būti“. Individas yra valstybės tikslas, bet valstybė nėra individo tikslas. Ji yra individui tik priemonė „būti“.

Tačiau valstybė naudoja individus savo tikslams, nes individas gyvena tautoje, kur jis yra laikinas ir be galo mažas elementas ir kurios tiksluose jis turįs į save žiūrėti tik kaip į „organą“ ir priemonę. Žmogaus asmuo yra ne tik niekam vertas, jis yra tiesiog kolektyvo priešas, jei tasai kolektyvas jam palieka laisvę galvoti. Individas turįs tik vieną teisę – vykdyti sprendimus, kurie yra paremti valstybės reikalavimais. Tačiau faktiškai valstybės vardu kalba ne ji pati, o už ją kalba laikinas jos vadas.

A. Maceina nurodo, kad fašistinėje valstybėje „vado asmuo faktiškai veikia ir įsakinėja savo vardu. Čia asmuo nusilenkia ne kuriam nors

²³ Adolfas Hitleris, „Mano kova“, *Diena*, 1939, Nr. 7, p. 4.

²⁴ Izidorius Tamošaitis, „Fašizmas“, *Vairas*, 1933, Nr. 4, p. 441.

²⁵ *Ibid.*, p. 442.

aukštesniajam pradui, bet kitam asmeniui, kuris šito nusilenkimo dažnai reikalauja tik savo vardu. Todėl ir visuomeniniame gyvenime šitoks autoritetas dažniausiai yra tik priverčiamoji galia, paremta fizine arba moraline prievarta²⁶. Taigi valstybės ir jos vardu kalbančio vado autoritetas fašistinėje valstybėje nesiremia žmogaus asmens vertingumu, o aklu totalinio klusnumo reikalavimu. Tai nesąs tikras autoritetas, nes jis yra dirbtinai sudievinamas: čia dingsta asmenybės, jų valia, lieka tik vado valiai palenkta masė, kurios akyse tokios valstybės vadas užimaš kone Dievo vietą.

Krikščioniškojo mokymo požiūriu, pripažįstant individo laisvę ir jo asmens vertingumą bei nedisponuojamumą, tokia nuostata jaunosios kartos intelektualams katalikams buvo nepriimtina. Tai laikyta nukrypimu, neišvengiamai vedančiu į diktatūrą. Taigi fašistinė diktatūra – vienintelis galimas tokios valstybės valdymo būdas. Tačiau fašistinė diktatūra neturinti ateities, yra laikina, nors „suvalgusi vokiečių tauta kaip naivus avinėlis atsidavė Hitleriui“, reikšdama jam visišką klusnumą, tačiau anksčiau ar vėliau ji savo vertingumą suvoks ir pareikalaus savo teisių gerbimo. Taigi, F. Kemėšio žodžiais tariant, fašistinė diktatūra galinti egzistuoti tik „išimtinai nenormaliais laikais“²⁷, ir ne visoms tautoms ji priimtina.

F. Kemėšio nuomone, lietuviai nors ir pasižymi ramumu bei rimtumu, moka gerbti autoritetą, bet žino ir savo vertę. Todėl „Lietuvai negali būti priimtina jokia diktatūra: nei asmens, nei grupės, nei partijos“²⁸. Taigi nepriimtinas ir tokios valstybės totalumas, nes jis remiasi vien asmens, grupės ar partijos vienvaldiškumu. Tokios valstybės totalumui jaunosios kartos intelektualai katalikai mėgina kaip priešpriešą iškelti tautinės (organiškos) valstybės sampratą.

A. Maceina samprotavo taip: jeigu individas yra palenkta žmonių giminei, o šios giminės aukščiausias gyvenimo laipsnis yra valstybė, tai ir žmogus kaip individas yra palenkta valstybei. Valstybė yra palaikantis, tvarkantis ir normuojantis pradas. Individas pasidaro priklausomas nuo aukštesnio už jį valstybės gyvenimo tik tiek, kiek jis įsijungia į visuomenę. Visuomenės kategorijoje, pasak A. Maceinos, „valstybė yra aukštesnis pradas už individą“, bet „organinė valstybė sau palenkia ne patį individo principą, ne patį gamtinį žmogaus pradą savyje, bet jo veiksmus, jo konkretų ir

²⁶ Antanas Maceina, „Individas, asmuo ir valstybė“, *Naujoji romuva*, 1936, Nr. 12, p. 268.

²⁷ Fabijonas Kemėšis, „Korporatyvizmas Lietuvoje“, *Naujoji romuva*, 1935, Nr. 49, p. 894.

²⁸ *Ibid.*, p. 895.

aktyvų gyvenimą, nes tik šiuo gyvenimu individas įsijungia į visuomeninę kategoriją²⁹. Jis rašo, kad ir fašistai savo totalitarinę valstybę vadina „organine demokratija, bet jų valstybė labai skiriasi nuo „romuviečių“: „fašistai siekia visą gyvenimą palenkti vieningai valstybei, o „romuviečiai“ siekia sufederalizuotos diferenciacijos“³⁰. Žmonės iš prigimties yra socialūs ir jungiasi į įvairaus tipo bendruomenes: pasaulėžiūrinės, profesinės, tautinės ir kitokios. Tokių bendruomenių vidinį gyvenimą tvarko prigimtinė teisė. Todėl valstybė gali joms duoti „pozityvios teisės“ pagrindus ir turi derinti jų veiklą, jas saugoti ir globoti, tačiau negali į jas giliau įsiskverbti ir sunaikinti prigimtinės teisės nuostatų, pagal kurias šios bendruomenės yra susikūrusios.

Taigi jaunosios kartos intelektualų katalikų puoselėta organiška valstybė yra tokia, kurioje šalia pozityviosios teisės galioja kitokia teisė ir į jos sritį valstybė negali kištis. Šia prasme organiškoji valstybė aprėpia daug mažiau negu fašistinė valstybė, nepripažįstanti jokios nepriklausančios ir jos sferą ribojančios teisės. Taigi katalikiškame kontekste organiškumas yra valstybė ribojanti, fašizmo kontekste – valstybės totalumą kurianti sąvoka³¹.

Organiškojoje valstybėje nei valstybė, nei pilietis nėra aukojami vienas kitam. Asmenybė organiškiosios valstybės filosofijai yra aukščiau už individą ir valstybę. Taigi manyta, kad šis personalistinis principas ir jo praktinis taikymas galės apsaugoti valstybę nuo autoritarizmo vienašališkumo ir išspręsti konfliktą tarp valstybės ir individo, paisant abipusių interesų.

Nors organiškiosios valstybės galia individo atžvilgiu sumažėja, bet totalumo siekis išlieka. Tačiau šis siekis ir jo pobūdis yra daug mažesnis negu fašistinėje valstybėje. Iš esmės jis orientuotas ne į valstybės ribų plėtimą ir individo visišką pajungimą valstybei, o tik jo tautinio prado išsaugojimą. Pasak A. Maceinos, „totalumas tautinėje valstybėje yra ne kas kita, kaip viešojo gyvenimo persunkimas tautiniu pradu“. O pati „tautinė valstybė iš tikrųjų reiškia ne ką kita, o tik tautos valią gyventi ir kurti“³².

Kitaip tariant, Lietuva suprantama kaip tautinė valstybė, kuri atspindi lietuvių kultūrą ir kuri globoja ir gina lietuvių tautos interesus. A. Maceina teigia, kad teisiniu požiūriu visi šalies piliečiai, nepaisant jų tautinio ta-

²⁹ Antanas Maceina, „Individas, asmuo ir valstybė“, *Naujoji romuva*, 1939, Nr. 12, p. 268.

³⁰ Antanas Maceina, „Tauta ir valstybė“, *Naujoji romuva*, 1939, Nr. 11, p. 229.

³¹ Kęstutis Skrupskelis, *op. cit.*, p. 219.

³² Antanas Maceina, „Tauta ir valstybė“.., p. 229.

patumo, turi tas pačias teises. Tačiau valstybė negali vienodai traktuoti ir tautiečių, ir svetimų tautybių piliečių, arba vadinamųjų tautinių mažumų. Apie tai jis rašė: „Tautiečiai yra tikri naujosios valstybės nariai, o visi kiti yra tiktai valstybės gyventojai. Jie gali naudotis visomis tautiečių teisėmis, bet negali turėti tų pačių privilegijų kaip tautiečiai“³³. Kokios turėtų būti tos tautiečių privilegijos, jis detaliau nepaaiškina.

A. Maceina akcentuoja tautinės valstybės vaidmenį formuojant tautinę kultūrą. Kadangi tauta kultūrinėje kūryboje reiškiasi ryškiausiai, tai čia „privatinė iniciatyva turi užleisti vietą viešajai iniciatyvai“, t. y. sulaukti visapusiško valstybės palaikymo. Čia A. Maceina turi omenyje ypatingą savo tautinės kultūros rėmimą. O per ją ir tautos ugdymą plačiausia prasme. Tauta, jo nuomone, turi nuolat tobulėti ir vystytis. Tačiau šis vystymasis nesiremia „krauju“, nes jo tikslas nėra gryninti savo rasę, kaip teigė A. Hitleris, o tik sudaryti vis geresnes sąlygas tautos saviraiškai ir savisklaidai.

Tiesa, A. Maceina pripažino, kad tautinės mažumos yra „tautos kūno skaldytojos“, dėl to mažoms valstybėms labai sunku prieš jas atsilaikyti. Negana to, A. Maceinai atrodė, kad mažumos tautinėje valstybėje „niekad nesutaps su tautos kūnu ir neišsijungs į jos organizmą“³⁴. Tad kokią laikyseną tautinė valstybė turėtų užimti tautinių mažumų klausimu?

A. Maceinos nuomone, tautinių mažumų klausimą galima spręsti trimis būdais. Pirma, svetimtaučius galima mėginti „įjungti į tautos kultūrą ligi nutautinimo“. Kitaip tariant, juos asimiliuoti. Akivaizdu, kad vien ši nuostata skiria A. Maceiną nuo nacių, bandžiusių ne asimiliuoti, bet išvalyti (fiziškai sunaikinant). Reikia pasakyti, kad ši nuostata artima dabartinei JAV ir Europos Sąjungos šalių praktikai, kai su valdžios parama stengiamasi atvykusius į šalį gyventi ir dirbti kuo greičiau išmokyti kalbos ir juos integruoti į krašto gyvenimą. Beje, tokios nuostatos laikosi ir dabartinė Lietuvos valdžia.

Antra, svetimtaučius galima iškelti į savo valstybę. Tam būtina prievarta ir radikalios priemonės. Tačiau A. Maceina niekur nekalba, jog tam norėtų vartoti prievartą (netgi, atvirkščiai, stoja prieš bet kokias radikalias priemones), o be prievartos tai negali būti daugiau negu parama norintiems emigruoti. Beje, tokį tautinių mažumų klausimo sprendimą siūlė tuometiniai sionistai, puoselėję viltį anksčiau ar vėliau įkurti žydų valstybę,

³³ *Ibid.*, p. 230.

³⁴ *Ibid.*

į kurią galėtų atvykti žydai iš viso pasaulio. (Ir dabar kiekvienas žydas, gyvenantis svetur, laikomas potencialiu Izraelio valstybės piliečiu, kuriam suteikiama pirmumo teisė.)

Trečia, tai galimybė jiems leisti pasilikti „kaip svečiams bei besinaudojantiems prieglaudos teisėmis“³⁵. Deja, šios trečios galimybės A. Maceina neryškina. Nežinant, ką jis turėjo omenyje, galima tik spėti, kad prieglobsčio bei svečių teisės galėtų apimti ir kultūrinę autonomiją. Šiaip ar taip, joms, atrodo, priklauso ir individualios piliečių teisės. Tačiau aiškesnių užuominų apie kultūrinę autonomiją nėra.

Išvados. 1. Intelektualams katalikams nei fašizmo skelbiama rasizmo teorija, nei fašistinės valstybės totalizmas iš esmės buvo nepriimtina. Fašizmas, iškeldamas valstybę, suteikė jai galią (per tautos vadą) skirstyti žmones, juos rūšiuoti. Taip atmetamas aukščiausias Kūrėjo autoritetas ir jo įstatymai. Dievo suteikti žmogui prigimtiniai įstatymai ir individo teisės bei laisvės tampa fašistinės valstybės prerogatyva. Krikščionių mokymo požiūriu, pripažįstant individo laisvę ir asmens vertingumą bei nedisponuojamumą, tokia nuostata katalikams nepriimtina ir laikytina nukrypimu, kuris neišvengiamai veda į diktatūrą.

2. Lietuvių intelektualai katalikai kaip prieštarą fašistinės valstybės visagalybei iškėlė „organiškosios“ tautinės valstybės idėją. Tačiau ir tautinei valstybei nesvetimas totalitarizmas. Tik jis silpnesnis, nes yra ne kas kita kaip viešojo gyvenimo persmelkimas tautiniu pradū, savo tautos interesų gynimu ir globa, pripažįstant visiems piliečiams, nepaisant jų tautinio tapatumo, lygių teisių valstybėje. Nors intelektualai katalikai buvo linke pripažinti privilegijų tautiečiams galimybę kaip saugą nuo mažumų, tačiau jie nepatarė tautinių mažumų klausimo spręsti tokiais radikaliais būdais, kaip darė A. Hitleris.

3. Galima manyti, jog A. Maceinos siūlyti tautinių mažumų klausimo sprendimo būdai buvo savotiška reakcija į tuometinę situaciją, kai visas viešasis gyvenimas, ypač ekonominė materialinė sritis, buvo kitataučių rankose, o lietuviai, pasak A. Maceinos, realiai turėjo „mažiau teisių nei krašte gyvenantis kitatautis, tvarkąs jo reikalus“³⁶. Tai buvo raginimas lietuviams nenusileisti svetimtaučiams savo šalyje, jaustis tikraisiais piliečiais,

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

galinčiais apginti savo tautos ir valstybės interesus. Tiesa, tai buvo greičiau dvasinis ir moralinis raginimas, neturėjęs aiškesnės veiksmų programos. Tačiau jis skamba aktualiai ir šiandien.

THE ATTITUDE OF CATHOLIC INTELLECTUALS TO THE THEORY OF RACES AND THE STATE IN INTERWAR LITHUANIA

Valdas Pruskus

Summary

The article reveals the characteristics of the attitude of the younger generation of Lithuanian Catholic intellectuals (A. Maceina, M. Reinys, P. Dielininkaitis, F. Kemėšis and others) to the theory of races and the state. Archbishop M. Reinys in his study "Theory of Racism" in 1939 also began to investigate this topic. Lithuanian Catholic intellectuals rejected the idea propagated by the Nazis about the inferiority of some races. On the basis of their theory of races, the Nazis wanted to justify the creation of a state, justify its goals, functioning, and the unequal status of the population in a state. Rejecting racism as contrary to Christian teaching, the Lithuanian Catholic intellectuals firmly opposed the declaration of the omnipotence of the Fascist state and as a substitute for it they offered the idea of an "organic" national state, which would recognize that people from birth are social and join into various kinds of societies (world view, professional, national), while natural rights manage their inner life. The state can provide the people with the basics of positive rights, i.e. balance their activities, care for and shelter them, but it can not infiltrate them more deeply and destroy the tenets of natural rights, which are the basis for the creation of these societies.

VALDAS PRUSKUS – socialinių mokslų habilituotas daktaras, Vilniaus Gedimino technikos universiteto Filosofijos ir politologijos katedros profesorius. Pagrindinės tyrinėjimų kryptys: katalikų socialinės minties raida Lietuvoje, ekonomikos ir etikos sąveikos galimybės rinkos sąlygomis, religijos ir politikos sociologija, tarpkultūrinė komunikacija ir vadyba.

Adresas: Vilniaus Gedimino technikos universiteto Filosofijos ir politologijos katedra, Saulėtekio al. 11, Vilnius LT-10223.

El. paštas: *politologija@vv.vgtu.lt*